

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 8 (Ağustos/August 2022), s. 864-878.
Geliş Tarihi-Received: 18.05.2022
Kabul Tarihi-Accepted: 24.06.2022
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1118175

**Evliya Çelebi'nin Etnografik Bir Eser Olan
Seyahatnamesinde Bugünün İdari Sınırları İçinde Kalan
Hatay**

*Hatay Remaining Within Today's Administrative Boundaries in Evliya Çelebi's
Travel Book Which is an Ethnographic Work*

Kadriye ŞAHİN*

Öz

Osmanlı Döneminde XVII. yüzyılda yaşamış olan ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* isimli eseri, dönemine kaynaklık eden detaylı bir çalışmadır. Seyyah, gezip gördüğü yerlere ve insanlara dair gözlem ve bilgilerini anlattığı eseri aynı zamanda etnografik açıdan değerlendirilebilen bir metindir. Bu nedenle, seyyahın eseri tarih, coğrafya, sosyoloji, gastronomi, arkeoloji, din bilimleri ve diğer birçok alanda çalışmalara konu olmuştur. Tüm bu bilim alanlarının yanı sıra insanın bilimi olan antropoloji için dönemin toplumsal yapı, kültür, mimari, ekonomi, dil, sosyal sınıf, eğitim inanç, gelenek ve ötekileri noktasında zengin bir etnografik veri sunar. XVII. Yüzyıl Osmanlı Döneminin gündelik yaşamına yakından tanıklık eden seyyah, zaman zaman mübalağalı anlatımlarının yanında seyahat ederken aynı zamanda katılımcı gözlemleri ile doğrudan veriler elde ederek eserini oluşturmuştur. Bu anlamda eseri hem kendi dönemi hem de kendisinden çok daha eski dönemleri içeren anlatılar ile doludur. Bu çalışmada seyyahın döneminde idari sınırları farklı olsa da günümüzde Akdeniz'in en doğusunda yer alan Hatay ilinin XVII. yüzyıldaki görünümü etnografik açıdan değerlendirilmiştir. Ayrıca seyahatnamede geçen ve bugün Hatay ili sınırları içinde kalan yerlerin inanç, ekonomi, mimari, doğal çevre, hastalıklar, ticaret ve etno-dinsel yapısı gibi konuların ışığında gündelik hayata ışık tutan verilere ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Evliya Çelebi, seyahatname, etnografi, kültür tarihi.

Abstract

The literary work of famous traveler Evliya Çelebi, who lived in the 17th century during the Ottoman Period, called *Seyahatname* (Travel Book) is a detailed study that is the source of its period. The work of the traveler, in which he described his observations and provided knowledge of the places and people he had visited, is also a text that can be evaluated in terms of ethnography. For this reason, the work of the traveler has been the subject of studies in history, geography, sociology, gastronomy, archaeology, religious sciences and many other fields. In addition to all these fields of science, this work provides a rich ethnographic data for anthropology, which is the science of man, in terms of social structure, culture, architecture, economy, language, social class, education, belief, tradition and others. The traveler, who closely witnessed the daily life of the 17th Century Ottoman Period, created his work by

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, Hatay/Türkiye, e-posta: sahinkadriye@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1139-8213.

obtaining direct data through participant observations while traveling, along with his exaggerated expressions from time to time. In this sense, his work is full of narratives that include both his own period and much older periods. Within this scope, in this study, the situation of Hatay, which is located in the easternmost part of the Mediterranean, in the 17th century was evaluated from an ethnographic point of view although the administrative borders were different during the traveler's period. In conclusion, it has been revealed through the data that sheds light on daily life in the light of subjects such as faith, economy, architecture, natural environment, diseases, trade and ethno-religious structure of the places mentioned in Seyahatname and today located within the borders of Hatay province.

Key Words: Hatay, Evliya Çelebi, seyahatname, ethnography, cultural history.

*"Dünyanın öteki tarafına yelken açan felsefi gezgin
aslında zaman içinde yolculuk yapmaktadır, geçmişin
keşfine çıkmıştır, attığı her adım bir çağ geçitidir"*
(Degerando, 1969, s. 63).

Giriş

Seyahat ve Etnografi

Etnografik veriler ve antropolojik teoriler uzun zaman gezginlerin, misyonerlerin ve tüccarların anlatımlarına ve yazdıklarıyla yakından ilişki halindeydi (Grgurinović, 2012, s. 45). İnsanların bilinmeyene olan merakı uzun yolculuklara ve beraberinde cilt cilt seyahatnamelerin yazılmasına neden olmuştur (Löschburg, 1998, s. 8). Moravi'a göre ise *"seyahat etmek, insanın sadece bilgiye susamışlığını dindirmesi anlamına gelmez; bu ayrıca insanın en dolaysız dürtüsünü de gösterir"* (Fabian, 1999, s. 26). Gezi yazıları ve etnografik metinler bir antropolojik habitusun temel paradokslarındandır (Grgurinović, 2012, s. 53). Bilindiği üzere Bourdieu'ya (1990) göre habitus, bir toplumun geçmiş deneyimlerinden ortaya çıkan alışkanlıklardır. Gezi ve etnografik metinler antropolojinin alana ve topluma dair alışkanlıkları bir anlamda kültürü anlayabilmek veya analiz edebilmek için incelenen metinlerdir. Ayrıca, antropolojik teori ve etnografik verilerin toplanması uzun süredir gezginlere, misyonerlere ve tüccarların notlarına bağlı olarak kendisini güçlendirmiştir (Grgurinović, 2012, s. 45).

Etnografi Yunanca *ethnos* (halk) ve *graphie* (çizim) sözcüklerinin bileşiminden oluşur. Özellikle XX. Yüzyılın antropolojisi etnografyacı çalışma biçimini temel bilgi toplama tekniği olarak tescil etmiş olmak birlikte, 1980'lerde "etnografyacı antropoloji" denilen yeni eğilim postmodern ve post-yapısalcı yaklaşımların etkisi ile bu temel çalışma biçimi antropolojinin, alanda çalışılan kendisini yansıtmaya biçimi olarak görülmektedir (Aydın, 2003, s. 283-284). Yine etnografi insanların yaşamlarını tanımaya dair bir araçtır (Öztaş, 2013, s. 48). Fabian'a göre (1999, s. 99) etnografi *"sadece bir iletişim praksi olarak başka bir kültür hakkında yeni bilgiler sağlama vaadini taşır"*. Diğer bir ifade ile etnografik yöntemle oluşturulan metinler kültürün dışavurumsal halinin raporlara dönüştürülmesi ve benzerlerinin toplanmasından oluşur (Thorthon, 2015, s. 320). Araştırma yapılan toplum ile araştırmacı arasındaki iletişim olarak adlandırabilecek gözlem, saha çalışması, etnografi, vaka çalışması veya nitel araştırma olarak farklı isimler ile adlandırılır (Burgess, 1984, s. 2).

Yıllar içinde etnografya sosyal antropolojinin temel araştırma yöntemi olarak varlık alanı kazanmıştır (Harrison, 2014, s. 89) Antropologlar tarafından uzun süre incelenen toplumun kültürün bilgisi (yani etnografi) kuramsal bazı değerlendirmelere odaklanır (Atay, 2017, s. 190). Etnografi, katılarak gözlem yoluyla "öteki" olanı tanımlayabilmekten geçer ve bu antropoloji için önemlidir (Altuntek, 2009, s. 10). Etnografik araştırmalarda *"alandaki ilişkileri yansıtan araştırma metninin yazımı, deneyimden tamamen farklı bir aşama olarak nitelendirilebilir; fakat aslında metin, bu ilişkilerin izlerini taşır"* (Nahya ve Harmanşah, 2016, s. 22).

Nitel bir araştırma yöntemi olarak etnografi de kişinin kültürel bir bütünlük içinde anlaşılması amaçlanır (Kartarı, 2017). Tüm bu süreçlerin sonucunda uzun erimli çalışmalar aracılığıyla toplumlara ait kültürel unsurlar kayıt altına alınır. Bu anlamda oldukça külliyatlı gözlem notlarına sahip olan seyahatnameler bir anlamda döneminin etnografik eserleri olarak kabul edilebilir. “En genel ve yerleşik tanımıyla “seyahatname”, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir.” (Asiltürk, 2009, s. 912). Seyahatnameler koleksiyonlardan, açıklamalardan ve analizlerden oluşan yeni bir “söylem inşası” olarak değerlendirilebilir (Fabian, 1999, s. 26). Aksoy-Sheridan’a göre (2011, s. 45-46; 2013, s. 149) seyahatnameler “liminal”, “eşiksel” metinlerdir, çünkü seyahatname, hem sözlü kültür ürünlerini kaydederek yeniden inşa ederek bu ürünlerin yazılı kültüre geçişini sağlar; hem de aslında, “liminal” kavramının da imlediği üzere seyahatnameler, sözlü ve yazılı kültür alanları arasında yer alır veya içeriği bu iki alanı da birden barındırır. Seyahatnameler, yazıldığı dönemlerde seyyahların gezip gördükleri yerlerin tarihsel, kültürel, ekolojik ve dinsel açıdan gözlemlerine ve kendi yorumlarına dayanan antropolojik açıdan etnografik değeri olan yazılı metinler arasındadır. Bu çalışmada 1648 yılında bugünkü Hatay sınırları içinden geçerek Halep’e giden Evliya Çelebi’nin eserinde yer alan gözlemleri notları, yorumları ve anlatıları ile yeniden döneme bir ışık tutulacaktır. Adana’ya geldiğini ve buradan hareketle kible tarafına gidip Akçabeli’ni geçip, Şahmeran (Yılankale) Kalesi’ni takip ederek 12 saat sonra Kurtkulağı Menzili’ne geldiğini, burada konakladığını ve Demirkapı üzerinden Payas Kalesi’ne oradan da İskenderun ve Antakya üzerinden Şam-Hama şehrine geçtiğini belirtir (Evliya Çelebi, III. Cilt, s. 31)². Bu çalışmanın sınırlılığı da XVII. yüzyılda idari yapılanması farklı olsa da günümüzde Hatay il sınırları içinde yer alan özellikle Payas, İskenderun, Belen ve Antakya ile ilgili veriler ile belirlenmiştir.³

Evliya Çelebi ve Seyahatname

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda gezip dolaştığı “Eski Dünya”sına ilişkin önemli bir etnografik külliyatı günümüze bırakmıştır (Aydın, 2011, s. 371). “Evliya Çelebi’nin tam ve gerçek adı belli değildir” (İlgürel, 1995, s. 529). Aslen Kütahyalı olan Evliyâ Çelebi 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul’da doğmuştur (Özkan, 2017, s. 28). Seyyahın doğduğu ve yaşadığı ortam, Seyahatnamesini ve aslında bir anlamda bu kadar uzun yıllar seyahat edebilmesini de etkilemiştir. Çapar’a (2019, s. 71) göre, Evliya Çelebi’nin babası Mehmet Zıllî Efendi, hanedan mensubu olmadığı halde Osmanlı Sarayı ve dönemin önemli şahsiyetleriyle yakın ilişki ve ilişkiler içinde olması, Evliya Çelebi’nin kişiliğini şekillendiren ve onun kaderini belirleyen önemli unsurlardan birkaçını oluşturmuştur. Seyyahın kişiliği, gözlem yapma, gördüklerini ve duyduklarını yazma ve tüm bu süreçleri kayıt altına alırken seçeceği kelime ve cümleleri doğrudan etkilemiştir.

Yarım asırdan fazla bir dönemi kapsayan Evliya Çelebi’nin seyahatnamesi, “Osmanlı toplum yapısını, ekonomisini, siyasî-idarî-askerî veçhesini, dinî yapısını anlamak bakımından sosyal bilimciler için vazgeçilmez bir kaynaktır” (Okumus, 2014, s. 200). 1635 yılına İstanbul’dan başlayan seyahatin Osmanlı coğrafyasında Kafkaslardan Orta Doğu’ya, Anadolu’dan Balkanlara, Doğu Avrupa’ya uzanan bir güzergâhı vardır. Seyahatnamenin yazım dili ile ilgili olarak Avusturya’dan İstanbul’a tercüman olarak gelen 1802 yılında

¹ Kurtkulağı Osmanlılar Döneminde Eski Halep Yolu üzerinde bulunan günümüzde ise Adana’nın, Ceyhan İlçesi’ne 30 km. mesafede yer alan bir yerleşim yeridir (Anonymus, 1983, s. 55).

² Metnin devamında Evliya Çelebi seyahatnamesine yapılan atıflar parantez içinde cilt ve sayfa numarası (C., s.) verilerek gösterilmiştir.

³ Hatay, 1939 yılında anavatana katıldığında, “İskenderun, Antakya, Dört Yol, Hassa, Reyhanlı, Yayladağı ve Kırıkhan ilçelerinden oluşurken, 1945 yılında Altınözü, 1950 yılında Samandağ, 1990 yılında Erzincan, Belen ve Kumlu, 2012 yılı ve 6360 sayılı Büyükşehir Yasası ile Arsuz, Payas ve Defne ilçeleri eklenmiştir (Üççam Karagel, 2018a, s. 1; Üççam Karagel, 2018b).

İstanbul'a gelen Hammer-Purgstall, 1804 yılında Abdülhamid Kütüphanesi'nde Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi adını taşıyan seyahatnamenin 4. cildine rastlar, Hammer, bu eser için "tanıdığı Doğu eserleri içinde gerek anlatımı gerekse içeriği" ile çok ayrıcalıklı bir eser olduğunu belirtir (Tezcan, 2009, s. 215). Bu durum geleneksel oryantalizm anlayışıyla açıklanamayacak kadar netlik gösterir (Kalaycı ve Kuşci, 2021). 10 ciltlik Seyahatnamenin ilk baskısı 1896'da başlamış son olarak 1938'de tamamlanmıştı (Hüseynov, 2013, s. 61). Yayınlanması oldukça uzun süren seyahatnamenin ilk altı cildi 1902 yılına kadar yayımlanabilmiştir (Dankoff, 2010, s. 29).

Evliya Çelebi'nin gezi güzergâhı, Herodot'un tasvir ettiği güzergâh ile örtüşür (Aydın, 2011, s. 267). Bu örtüşme tam olarak aynı coğrafyaları karşılamasa da her iki eserde de ortak olan birçok mekân vardır. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesini diğerlerinden daha önemli olmasının nedeni, daha kapsamlı, ayrıntılı ve ilginç bir anlatıya sahip olmasında yatar (Çapar, 2019, s. 65). Seyahatname, etnosantrik bir eksende, başka kültürleri "yabancı" veya "bize benzemeyen" bir bakış açısı ile farklı kültürlerden, endemik bitkilere, hatta hayvan türlerine kadar birçok şeyi kurgusal olarak yazılmıştır (Aydın, 2011, s. 262). Diğer bir ifade ile öteki olan şeyin etnosantrik bir yaklaşımla betimlemesini içerir. Evliya Çelebi'nin tüm egzotikleştirilmiş anlatımına rağmen, bir yöntem izlememiş olsa dahi, gerçek verileri ortaya koyan bir tür "katılan gözlemci" olup bunun hareketle bir ön antropoloji metni olarak değerlendirilebilir (Aydın, 2011, s. 267). "Katılımlı gözlem" antropolojide kullanılan alan araştırması yönteminin tekniklerinden birisidir. "Alan araştırması antropoloji literatüründe etnografya adıyla da anıldığından, alan araştırması yapan (sosyol/kültürel) antropologlar etnograf olarak da tanımlanmaktadır" (Özbudun ve Uysal, 2012, s. 76). Geertz' e (2010, s. 24) göre "etnografi gerçekte karşı karşıya olduğu asıl şey sayısız kavramsal yapıdır; bunların çoğu da birbirlerine ya eklenmiş ya da kilitlenmiş halde, ilk bakışta tuhaf, düzensiz ve çapraşık yapılardır". Ancak tüm bu yapıların özde birbirine etkisi ve sonucu olan kültürel örüntüler ile harmanlanmış bir düzene sahiptir. Seyyahın hem yazan ve gözlem yapan kişi olarak kendisinin hem de bizzat yazdıklarının kendi içinde bir sıralaması ve düzeni mevcuttur.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'deki yazma dışındaki rolleri "hem olay örgüsünü etkileyen karakterlerden biri, hem de anlatıcı, bir başkasının başından geçen olayı gözlemleyen anlatıcı, bir durumu gözlemleyen ve sorgulayan anlatıcı, bir başka hikâye anlatıcısına hikâyeyi anlatması için söz veren aktarıcı, diyaloglar aracılığıyla hikâyenin anlatılmasına izin veren aktarıcı" (Özay, 2011, s. 308) olarak sıralanabilir. Seyyahın bu çalışması toplumsal belleğin sözlü kültür aracılığıyla inşasını da göz önüne getirmektedir. Bellek, zaman döngüsü içinde sürekli yenilenen ve zamanla yazılı veya yazısız formlara dönüşen kurallar haline gelmektedir ve gelenekler yoluyla da bir diğer kuşağa değişerek ya da aynen aktarılmaktadır. Seyahatname aynı zamanda yazıldığı yüzyılda seyrahın "ünlü ya da az-çok tanınan ilgi çekici insanlarıyla ve devlet adamlarıyla konuşması ve onlardan aldığı bilgileri aktarması nedeniyle röportaj özelliğine de sahiptir" (Asiltürk, 2009, s. 921). Seyyahın haftalarca ya da aylarca sürececek bir hikâye anlatım tarzını benimseyerek, gezi yazısını bir "halk anlatısına" yaklaştırmıştır (Oğuz, 2013, s. 120). Aynı zamanda klasik bir gezi yazısı değildir, döneminin adeta bir aynasıdır (Dankoff, 2002, s. 268).

Evliyâ Çelebi'nin eserine "seyahatnâme" denilmesinin arkasında "sözün yazıya geçirilmesiyle yaratılan eser" (Ekici, 2013, s. 30) algısı vardır. Seyyahın Hatay üzerine ortaya koyduğu veriler dönemin din, inanç ve ritüelleri, mekân ve mimari, kent tarih, toplumsal bellek, idari yapı, ticaret, tarım, zanaatlar, dil, toplumsal cinsiyet, eğitim, ekoloji, anlatılar, çevresel uyarlanma, geçim örüntüleri, sosyokültürel ve etnik yapı gibi dönemi yansıtan verilere ulaşmak mümkündür. Seyyah kendi yaşadığı yüzyılın çok öncesine ait olayları,

kendi yaşamış gibi bir anlatı dili kullanarak yazmıştır. “Evlıya Çelebi'nin yazmalarına göre, Antakya'ya 1648 (h. 1058) yılında Şam'a giderken uğramıştır. Adana, Payas, İskenderun ve Belen'den geçerek Bakras denilen yerden Akıncılar ve Kara Magrat'ı geçerek 12 saat süren yolculuktan sonra Antakya'ya gelir” (III. cilt, s. 37). Seyyahın yolu üzerinde bulunan Payas, İskenderun, Belen ve Bakras'a ilişkin olarak özellikle mimari yapısı, tarımsal ürünleri ve etnik yapısına ilişkin notları bulunmaktadır. Bu çalışma da ise özellikle seyyahın izinden XVII. yüzyılın Hatay'ının resmi çizilmeye çalışılacaktır. Hatay Halep Eyaletine bağlıdır ve Evlıya Çelebi'nin burayı ziyaret ettiği dönem “IV. Mehmet (Avcı Mehmet) zamanına rastlamakta olup, “bu dönem Osmanlı idaresinde aksamaların olduğu ve isyanların baş gösterdiği döneme tekabül etmektedir” (Kolerkılıç, 1958, s. 62).

2. Etno-dinsel Yapı ve Gündelik Yaşam

Evlıya Çelebi'nin XVII. Yüzyılda ziyaret ettiği ve günümüz Hatay ili sınırları içinde olan coğrafyada başta Türkler olmak üzere Kürtler, Araplar, Frenkler ve Rumlardan oluşan kozmopolit bir yapının varlığından bahsederek, Müslümanlar ve Hristiyanlara ilişkin detaylı bilgiler aktarmaktadır. Payas'ta yaşayan Kürtlerin Halep'ten geldiğini, burada yoğun olarak yaşadıkları, güvenli olmadıkları yönünde gözlemleri bulunmaktadır: “Payas'ı geçtikten sonra, Sakaltutan beli gibi bir bel vardır. Allah korusun, gece gündüz eşkiyası eksik değildir. Haleb'in Cum denilen Kürt haramilerinin karargâhudır. Burada gayet ihtiyatlı davranmalıdır.” (III. cilt, s. 36). Yine aynı bölge de Türkmen ve Arapların yaşadığını yaz gelince Payas'ın yaylalıklarına çıktıklarını söyler.

Gündelik hayata ilişkin bazı veriler İskenderun Limanı'nın betimlemesi esnasında da verilmektedir. İskenderun Limanı Osmanlı Döneminde özellikle Doğu Akdeniz ticaret hayatında jeopolitik bir öneme sahiptir. Evlıya Çelebi İskenderun'da câmi, han, hamam gibi mekânların olmamasını, buna karşın meyhanelerin çok olmasını Frenklerin ve Rumların burada yaşamasına bağlar (III. cilt, s. 36). Evlıya Çelebi, İskenderun Limanı'na dair gözlemlerini şu cümleler ile aktarmaktadır: “Bu İskenderun'da Frenk ve Rumlar oturduğundan cami, han, hamam, çarşı ve pazar gibi şeyler yoktur. Amma meyhaneleri çoktur. Bazı gelip gidenler kış mevsiminde meyhanelerde kaldıklarından, sanki birer handır. Suyu uzaktan eşekler ile Kervanpınarı'ndan getirilir. İskenderun çukur bir yer olduğundan, gelip gidenler bu Kervanpınarı'na konarlar. Her sene limanına iki yüz parça Frenk gemisi ve Müslüman kalyonları gelip, demirleyip yatarlar. Kalesi yarı harap olduğundan, Frenkler çoğu kez gümrük vermek istemediği zaman, bunlara karşı koymak mümkün değildir.”

Frenk olarak adlandırılan topluluğun Osmanlılar döneminde farklı zamanlarda kapsamı genişlemiştir. Şakiroğlu (1996, s. 197) Frenkler ile ilgili şu bilgileri aktarır: “Aslı Frank olan ve genelde “Batı Avrupalı” anlamını taşıyan Frenk kelimesi, Osmanlılar 'da önceleri daha fazla ilişki içerisinde bulunan İtalyanlar 'la Fransızları, XV. yüzyıl sonlarından itibaren Almanları, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren de tanışma sırasıyla diğer Batı Avrupalı kavimleri içine almış XV. yüzyıla ait ilk Osmanlı kaynaklarında çok sık geçen Frenk kelimesi Macarlar hariç diğer Katolik Hristiyanları, özellikle Venediklileri belirtmek üzere kullanılmıştır”.

Akdeniz ticaretinde hatırı sayılır bir yere sahip Frenkler/Venedikliler 1593 yılından itibaren, İskenderun Limanı bir ticaret merkezi olarak kullanmaya başlamıştır (Braudel, 1989, s. 380-381). İskenderun, Yavuz Sultan Selim'in 1516'daki Mısır seferiyle Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şehir, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) ticari olarak Yakacık (Payas)'ın önem kazanmasıyla ticari anlamda biraz geri plana düştüyse de Halep'in iskelesi pozisyonuna gelmesiyle günden güne ticaret hacmini artırmıştır. XVII. yüzyılda deniz yoluyla Halep'e gelen tüccarlar İskenderun'a uğramışlardır. Bu durumda Lazkiye Limanı, İskenderun ile rekabet edemeyecek konuma gelmiştir (Kalaycı, 2020, s.

9). XVII. yüzyıl aynı zamanda İskenderun limanı ile Fransa'da bulunan Marsilya limanı arasında karşılıklı ticari bir ilişkilerinde olduğu zamanlardır (Tuncel, 1980, s. 581). İskenderun'un bir liman şehri olması, dolayısıyla ticareti merkezi hale gelmesi etno-dinsel yapısının heterojen bir yapıya dönüşmesine de neden olmuştur. Evliya Çelebi ile hemen hemen aynı dönemde İskenderun'a gelen Manuel Godinho'nun 1663 tarihli seyahatinde İskenderun'da, Hıristiyan Yunan nüfusun olduğu ve balıkçılık ve çiftçilikle geçimlerini sağladıklarını belirtir (Özbaran, 2017, s. 114).

Belen, seyyahın yol güzergâhında olan etnik yapısının Türkmen olarak vurgulandığı kasabalardan birisidir. Seyyah *Belen* kelimesinin "*Türkmen lisanında, yokuş olan yer*" (III. cilt, s. 37) anlamına geldiğini belirtmiş ve kasabada yer alan evler için "*Hepsi Türk evleridir. Nüfusu üçbin kadardır*" (III. cilt, s. 37) vurgusunu yaparak kasabanın yalnızca Türkmenler tarafından mesken tutulduğunu vurgulamıştır. Evlerin toplam sayısı 700 tane olup, bayırlı yerlerde bulunmaktadır ve üstleri ise toprak ile örtülüdür (III. cilt, s. 36). Ayrıca Belen'in su ve havasının güzelliğinden halkın yüzlerinin kırmızı renk olduğunu da vurgular (s. 37). Belen isminin resmi olarak kullanımı biraz daha geç tarihli olsa da Evliya Çelebi'nin eserinde geçmesi sebebiyle "Belen" isminin resmen kullanıldığı 1802'den çok daha önce halk tarafından bilinen ve kullanılan bir isim olduğudur (Çetin, 2012, s. 66).

Belen'den sonra Bakras Kalesine uğrayan seyyah Antakya ile ilgili de bazı notlar almıştır. Ortadoğu'nun Doğu Akdeniz'e açılan kapısı olan Antakya (Kolutek ve Kalaycı, 2019, s. 357), Tarihte ilk kez Hıristiyanlık adının geçtiği Antakya'dan, Kayserler döneminin sona ermesi ile birlikte Antakya'da büyük Hıristiyan ayinleri düzenlendiğini belirtir ve ilk defa Hıristiyanlığı bu fakirler; yani Antakya halkı kabul etti, Takyanos'un putlarını kırdılar ve heykellerinin yerlerine kilise yaptılar (III. cilt, s. 38) diyerek bahseder. Evliya Çelebi'nin Antakyalılara fakir diyerek sosyo-ekonomik bir gönderme yapmış olsa da bu gönderme ötekileştirme söylemlerinden birisidir. Şehrin dini yapısı ve yönetimi ile ilgili de notlara yer vermiştir: "Dört mezhepten müftüsü, nakibü'l eşrafı, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, şehir naibi ve muhtesibi vardır. Kale dizdarı ve kale askeride mevcuttur." (III. cilt, s. 40). Osmanlı Devleti'nde âyân ve eşraf olarak bilinen yerli ve nüfuzlu ailelerin taşra yönetiminde söz sahibidir (Muşmal, 2013, s. 172). Osmanlılar da müftüler, nakübül eşraf gibi ulema kökenli bürokratlar, kethüda yeri ve yüksek gelirli tımar sahipleri ümera kökenli bürokratlar olup, taşrada en üst gelir grubuna sahiptirler ve sosyal tabakalaşmanın üst sıralarında yer alırlar (Ünal, 2012, s. 31). "Kethüdâ" ise, Osmanlı devlet teşkilâtında XV. yüzyıldan itibaren "bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı" anlamına gelir (Eroğlu Memiş, 2020, s. 274).

3. Kamusal Alan Olarak Kaleler ve Diğer Yapılar

Evliya Çelebi gezip gördüğü birçok yerde olduğu gibi Hatay'da da dönemim önemli kalelerine yer vermiştir. Özellikle mimari açıdan son derece detaylara indiği anlatımları, aynı zamanda dönemin ticaret hayatına ve sahip olunan teknolojiye de ışık tutacak niteliktedir. Seyyahın bilgi verdiği kalelerden birisi Payas Kalesi'dir. Bilindiği üzere Payas deniz kenarında bulunmaktadır ve 2012 yılına kadar Dört Yol'a bağlı bir kasaba iken 2012 yılından sonra ilçe statüsüne dâhil olmuştur. Seyyahın Payas'taki kalenin görünümünü hakkındaki izlenimleri şöyledir:

"Deniz kenarında dört köşe, kayalık, güzel bir yapıdır. Sekiz adet sağlam kulesi, her kulede küçük büyük on adet topu vardır. Büyük bir burcunda balyemez toplar olup limanı korurlar. Burası Haleb'in iskelesi olduğundan hudud gibidir. Kalenin çevre uzunluğu sekizyüz adımdır. Kalenin duvarı iki kattır. Burçları gayet sağlamdır. Doğuya bakan ikişer kat demir kapılı kapısı, hendek üzerinde ağaç köprüsü vardır. İskele kulesi sağlam ve yuvarlak bir kule olup, üzerinde kale askerleri gece gündüz

nöbet tutarlar. Zira gümrük bu kısımdadır. Burası eskiden gayet güzel bir liman imiş, fakat şimdi o kadar bakımlı değildir. Gemiler bazen uğrarlar. Çoğunlukla büyük gemiler alarga demir alıp yatarlar. Sekiz çeşit rüzgârdan bir limandır. Kale hendeğin sol tarafında genişçe bir mahkemesi vardır. Kale kapısı önünde büyük bir dut ağacı var" (III. cilt, s. 32).

Seyyahın kaleme aldığı diğer kalelerden birisi Payas'tan İskenderun'a giderken karşısına çıkan Merkez Kale'dir. Kayserler tarafından yapılmış olup, 1516 (h.921) yılında Selim Han'ın Mısır seferi sırasında halkın yönetime itaat gösterdiği, Payas yönetiminde olan, serdarı ve aylıklarını Halep defterdarlığından alan askeri bulunan kale Halep Vilayeti sınırları içinde olup, denizden bir ok menziline yer alan yüksek bir binadır (III. cilt, s. 36). Merkez Kaleden sonra diğer önemli bir kale ise İskenderun Kalesidir. Seyyaha göre kale Büyük İskender döneminde yapıldığı için adına İskenderun denmiştir. Kalenin tarihi sürecini şu şekilde ifade eder:

"Urban⁴ kavminin harap ettiği kale İbn Ebi Davud el-Badi tarafından yeniden yapılmıştır ancak yineden harabeye dönüşmüş ve hac yoluna kapalı olup haramilerin yaşadığı, Frenklerin uğrak yeri olduktan sonra Sultan Ahmed Han zamanında vezir-i azam Nasuh Paşa yeniden bir kale yaptırmaya başlamış ancak Ahmed Han'ın Nasuh Paşayı öldürtmesi sonucu yarım kalmıştır" (III. cilt, s. 35-36).

Seyyahın güzergâhı üzerindeki diğer bir kale ise Bakras kalesidir. Kale sey yahın betimlemesi ile "eski zaman yapılarından". Halep eyaletine bağlı olan kalede diğer kalelerde olduğu gibi yönetici sınıfı, askerler için evler ve halkın yaşam alanı bulunmaktadır (III. cilt, s. 37). Seyyah Bakras Kalesi'nin biyolojik çeşitliliği açısından da detaylı bilgiler vermiştir. Ayrıca Bakras Kalesi'nde yaşayan insanların bir tür iktisadi faaliyet alanına çevirdiği bazı bitkileri de belirtmesi, yerleşim yerinin gelir kaynaklarının da tespitine olanak sağlar: "Bakras Kalesi'nin dağlarında yetişen sümbül ve müşk-i Rûmisi düzlükleri süsler ki, bakras sümbülü ve müşk-i Rûmisi diye meşhurdur. Açtıkları zaman insana gönül hoşluğu verir. Buranın halkı bağ, bahçe ve dağlarında çiçek soğanları çıkarıp, İstanbul'a ve diğer yerlere götür satarlar. İşleri budur" (III. cilt, s. 37).

Seyyahın en detaylı ve abartılı anlatımlarından birisi Eski ve Büyük Antakya Kalesi'ni betimlemede görülmektedir:

"Antakya kalesinin surları beş dağ üzerine kuruludur, kuruluşu İstanbul'dan öncedir. Hz. Süleyman burayı savaş ile fethetmiştir. Büyük suru beş adet dağ üzerine kurulmuştur. Kale duvarları, doğu tarafındaki yüksek dağlardır. Kalenin yarısı aşağıda, batı kısmında, asi nehrinin kıyısına kadar olan alçak yerdedir. Kale 12 mildir. Kalenin çevresi 48 bin adımdır. Normal yürümeyle 12 saatte yürünür" (III. cilt, s. 40).

Osmanlılar Döneminde "adım" uzunluk ölçüsü birimi olarak kullanılmıştır ancak mesafeyi tanımlamak içinde zaman zaman kullanıldığı olmuştur (Çetin, 2013, s. 448). "Antakya kalesinin duvarlarının ve kulelerinin yüksekliğini başka hiçbir kalede görmedim." (III. cilt, s. 41) diyen sey yah, kalenin büyüklüğü konusunda verdiği bilgiler ve kendi gözlemleri mimari açıdan büyüklüğünün yanı sıra taş işçiliğini de kapsar.

"Kalenin yapıldığı taşların her biri fil azmanı büyüklüğünde vardır. Taşlar usta tarafından öyle bir kaynaştırılmış ki sanki kale duvarı tek bir taştan oluşmuştur. Kuzeye bakan Halep kapısının iç tarafındaki kayalardan hayat suyu gibi sular kaynar. Batı tarafından Asi Nehri kapısı üzerinden büyük bir köprü ile geçilir. Üzerindeki kale seksen zira yüksekliğinde olduğundan, şehre doğu kısmından iki saat sonra güneş düşer. Bu

⁴ Burada kullanılan "Urban" söylemi "Çöl Arabı" anlamında kullanılmaktadır (Devellioğlu, 1990, s. 1349).

sebeple iki saat geçmeyince güneşin doğuşu anlaşılmaz” (III. cilt, s. 40-41). Zira Osmanlı döneminde kullanılan bir uzunluk birimidir. Osmanlılar döneminde Arapçası zirâ olan aynı zamanda arşın olarak bilinen, mimar arşını ve çarşı arşını olmak üzere iki farklı türü olan ölçü birimidir (Çetin, 2013, s. 446-447). Evliya Çelebi'nin diğer seyyahlardan çok rastlanmayan bir bilgi olarak Antakya surlarının ölçüleri sayısal olarak vermiştir (İstek, 2020, s. 230).

Mimari yapılar içerisinde kaleler dışında seyyahın kaleme aldığı diğer yapılar ise medrese, okul han, hamam ve dükkânlar, kahveler ve saraylar olarak karşımıza çıkmaktadır. Payas'ta kalesi kadar büyük demir kapılı bir han vardır ve bu han “gayet düzenli, harem odalı, ahır ve develiği olan geniş avlusu, yemekhaneli, eşsiz bir handır” (III. cilt, s. 32). Payas'ta kale içinde yer alan evlerden bahseden seyyah bu evlerin “toprak ve kireç örtülü üç yüz kadar” (III. cilt, s.32) olduğunu kaydeder. Kale dışında ise “toprak, kireç ve cisin ile örtülmüş sekiz yüz elli kadar ev vardır” (III. cilt, s. 33). Payas'ı anlatırken kentin şirin bir görüntüye sahip olduğunu içinde her şey olan üçyüz dükkânı, yedi tane kahvesi ve bir de hamamı olduğunu sözlerine ekler (III. cilt, s. 34). Belen'de ise “kurşun örtülü güzel bir han, bir hamam kırk elli kadar dükkân” bulunmakla birlikte evleri son derece dardır. Bakras'ta ise han, hamam ve küçük bir çarşısı vardır ancak seyyaha göre yoldan uzak olan çarşısı pek güzel değildir (III. cilt, s. 37). Antakya'nın evlerinden bahsederken muntazam olduğunu ve bu evlerin çoğunun Asi kenarında toplandığını belirtir (III. cilt, s. 41). Bugün kenti ikiye ayıran bu nehrin Osmanlılar döneminde de yaşamın merkezinde olması kaçınılmaz bir sonuçtur. Zira hemen Asi nehri kenarına kurulmuş olan kalenin iç tarafında yer alan hamamlar, suyunu asi nehrinden taşımaktadır (III. cilt, s. 43). Yine kentte dokuz adet bekârlara mahsus han, üç yüz dükkânlı çarşı, kâgir bedesteni olmayıp ancak içinde değerli eşyaların bulunduğunu belirtir (III. cilt, s. 43). Antakya'da sekiz adet büyük saray olduğunu kaydetmişse de kentin aşağısında yer alan çok odalı, demir kapılı Ketagaçpaşa sarayından söz eder (III. cilt, s. 41).

Antakya'da “*seb'a, aşere ve takrip okuma usullerine ait okuma yerleri (dâru'l-kurrâ) vardır*”. Dâru'l-kurrâ Osmanlılar 'da eğitim ve yardım faaliyetlerinin sürdürülmesine yardımcı olan vakıflardan birisidir. Antakya'da bu vakfın şeyhi ücretsiz eğitim verir ve öğrencilere ise ücret ödeyecek durumda da değildirler Vakıflar tarafından her yıl bayramlık elbise ve harçlıklarının karşılandığı kırk kadar çocuk mektebi, her türlü bilimin öğretildiği ve hocalarının fazıl ve bilgin kişiler olduğu yedi cami ve mescit bulunmaktadır (III. cilt, s. 42-43).

4. Kutsal Mekânlar ve Kişiler

Seyyah, Payas'tan Antakya'ya uzanan yolculuğunda özellikle camilere, tekkelere, türbe ve bazı kutsal kişi ve anlatılarına kapsamlı bir şekilde yer vermiştir. Camilerin mimari özelliklerinin en ince ayrıntısına kadar ortaya koyan seyyah Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi içinde bulunan camiden bahsederken avlunun ortasında yer alan havuzun etrafına dikilen ağaçlardan bahisle: “*etrafı çeşitli turunc ağaçlarıyla donatılmıştır. Her birisinin hoş gölge ve havasından, limon ve turunc çiçeklerinin güzel kokularından cemaatin dimağları hoş olur, herkes can-ü gönülden Allah'a ibadet eder*” (III. cilt, s. 32) diyerek avlunun güzelliğini vurgulamak için “*sanki cennetten bir bahçedir*” (III. cilt, s. 32) betimlemesi yaparak, İslâmi kimliğe vurgu yapmaktadır. “Payas Şehri'nde sadece Mehmetpaşa Camisi'nde hutbe okunur. Diğerleri tekke'dir. Bilinenleri Halil ve iskele tekkeleridir” (III. cilt, s. 33).

Şehirdeki camiler hakkında bilgi veren seyyah, Belen'de Kurşunlu Cami ile Payas'taki caminin varlığından bahseder (III. cilt, s. 37). Yine 1648 (h. 1058) yılında Antakya'dan ayrılmadan önce Ramazan ayı içinde olduklarını belirterek, namazı çarşı içinde yer alan camide kırdıklarından bahseder (III. cilt, s. 43). Seyyahın eserinde geçen bu çarşı, tarihi XVII. yüz yıla kadar uzanan Uzun Çarşı'dır (Gündüz ve Reyhanoglu, 2018, s.

857). Payas'ta iki gün kalan seyyah, İskenderun'a doğru ilerleyerek yol güzergâhında bulunan tekke ve türbelerden bahseder. Bunlardan birisi "mamur, süslü ve dervişleri dindardır" olan Şeyh Abdülkadir Geylani hazretlerinin türbesi, diğeri ise "birkaç Bektaşî dervîşi" olan küçük Dedesultan Tekkesi'dir (s. 36). Antakya'da kutsal kişilerden ve ziyaret yerlerini tanımlarken "kulların şerefi, zahidlerin hazinesi, keramet dairesinin merkezi, vilayet yuvarlağının kutbu, ashabın öncüsü, sevgililerin direği, sırların saklayıcısı, doğruların öncüsü Hazret-i Habib-i Neccar, hazret-i Yahya ve İsa'ya yetişmişlerdi" (III. cilt, s. 41) ifadesini kullanmaktadır. Habib-i Neccar marangozluk yaptığı için ve zamanında dülgerlerin piri olduğu için kendisine *neccar* denilmektedir. Seyyahın aktarımı ile başlayan anlatı dönemin Hıristiyanlık ve İslamiyet'le harmanlanmış toplumsal yapısını şu cümleler ile aktarmaktadır:

"Antakya'nın kurucularından Bia-tü'l Gassan adlı melikin bir oğlu vardır. O da babası gibi Hz. İsa'ya inanırdı. Vefat edince Antakya'ya gömülür. Yedi yıl geçtikten sonra Hazreti Habin Neccar'dan bir mucize istediler. "Bizim hükümdarımızın ya valid adında adaletli bir oğlu vardı. Yedi sene evvel vefat etti. Onu diriltiniz, hepimiz iman edelim" dediler. Habib Neccar şehzadenin kabri üzerine giderek dua eder. "Allah'ın izni ile kalk" deyince, şehzade, Allah'ın emri ile kabirden çıkıp hayat buldu. Yedi yıl daha yaşadı ve bunun üzerine bütün Antakya halkı Müslüman oldu. Çocuk o kadar hayır ve adaletle hareket etti ki, Antakya'da birçok ibadethane ve hayır yerleri yaptırdı" (III. cilt, s. 42).

Kutsal bir kişilik kabul edilen Habib-i Neccar'ın başında gelenleri anlatmaya devam eder: "Başı yüksek dağlardan yuvarlanarak aşağı şehirde bir mağaraya düşmüştür. Orada merdiven ile inilir nurlu bir tekkenin içine defnolunmuştur. Hala bütün Müslüman ve Hıristiyanların ziyaret yeridir. Vücudu ise, kale içinde yüksek bir kaya üzerinde, mesire yeri olan bir türbede gömülmüştür." (III. cilt, s. 42). Habib-i Neccar Camisi'nin kutsallığını "nur" kavramı ile ön plana çıkarmaktadır. "Caminin içi gayet nurludur. Kubbesi daha da nurludur. Burada olan parmaklık, tunç pencereler sedef işli kapaklar, necef telli ve kurdekâr camlar bir yerde yoktur. Nurlu güneşin ışıkları vurdukça, caminin içine nur üstüne nur yağar." (II. cilt, 33).

Seyyahın kutsal kişilere dair anlatımları bunlarla sınırlı değildir. Ancak diğerleri seyyahın detaylıca ele aldığı yaylar ile bu yayların özellikleri ve kutsal kişilerin bu yaylar ile olan ilişkisi bir sonraki bölümde yer almaktadır.

5. Yaylalar, Kutsallar ve Bazı Hastalıklar

Seyyah yayların çevresel özellikleri, etnik yapısı, kültürel yapısı ve dönemin hastalıklarına ilişkin ayrıntılı bilgiler vermesi yanında özellikle yayların kutsal anlatıları ve bazı hastalıklara dair gözlemleri notları arasında yer alır. Ayrıca mutfak kültürü, bitkiler, iklimsel bilgiler, bazı geleneklere dair gözlemlerini de not almıştır. Özellikle Payas ve Belen'in yaylalık alanlarından bahseder. Belen'in yaylalık alanında bağlarının olduğu, havasının hoş olduğunu ve konum olarak hemen şehrin üstündeki dağlarda bulunduğunu belirtir (III. cilt, s. 37). Payasın yaylalık alanları ise detaylı bir şekilde betimlenmiştir:

"Diğer altı ayda bütün halk, Temmuz olunca eşrâf ve ayân, küçük ve büyük, Payas dağı yaylağına çıkarlar. O kadar büyük bir yayladır ki etrafta tarla olan Türkmen ve Araplardan iki yüz bin kişi bir milyon koyun ile Kuyruk yıldız yani Ülker yıldızı doğduğu andan başlayarak altı ay bu yaylada kalırlar. Hava ve zindelik kazanıp döldüş sahibi olurlar. Binlerce hayat suyuna benzer akarsuları vardır. Asıl şehir halkı garip, dost Oğuz boylarıdır. Namazına devam eden, imanlı, Allah'ın birliğine inanan, tarikat sahibi, dervîş kılıklı kimseleri vardır." (III. cilt, s. 34).

Seyyah, Payas'ın yaylasının özelliklerinden bahsederken yukarıda da görüldüğü gibi, etnik kimlik, dini kimlik, sosyoekonomik tabakalaşma ve yayların kullanım takvimini

ön plana çıkarmıştır. İklimsel özelliklerinin elverişli olmasını yaylaya çıkan insanların çocuk sahibi olması ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca her birinin farklı özelliği olan yedi ayrı yayladan bahseder ve bu yaylaların ekmeği, yufka ekmeği, üzüm, incir, kaysı ve turuncunun beğenildiğini söyler (III. cilt, s. 34). Seyyahın notları arasında yer alan Ülker yıldızı ile ilgili Türker’de farklı inanışlar vardır. Ögel tarafından aktarılan Yakutlar’da Ülker yıldızına ilişkin anlatıma göre: “Ülker yıldızının gökte açtığı delikten soğuk rüzgârlar girer, yeryüzündeki her şeyi dondururmuş. Bir gün büyük bir bahadır çıkmış ve elleri donmasın diye otuz çift kurt derisinden eldiven yapmış, göğe çıkararak Ülker yıldızının deliğini kapatmış.” (III. cilt, 1998, s. 48).

Seyyah yaylaları özellikle sağlık ve hastalık ilişkisi üzerinden anlatmış olup aynı zamanda belirli yaylalara özgü halk tarafından kabul edilmiş olan kutsal kişi veya anlatımlar ile bu mekânların bir anlamda birer sağaltım yeri olduğunu kabul ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. “Sürmeli Yaylada asla taun hastalığı olmaz. Taun hastalığı Habib Neccâr Hazretleri birçok defalar bu yaylada kalmış, halkı dine davet etmiştir. Seçkin bir kimsedir. Duası sebebi ile bu yaylada asla veba hastalığı görülmez” (III. cilt, s. 34). Kara ölüm olarak isimlendirilen veba Osmanlılar ’da ülkesinde taun, kıran ve davun gibi farklı isimler ile bilinir (Ertaş ve Eğnim, 2011, s. 88). Kutsal biri olarak kabul edilen Habib-i Neccar’ın duası, halk inancına göre ve seyyahın anlatımına göre bu yaylayı koruyandır.

“Göktepe yaylası, yüksek olup, burada hiçbir hayvanı ülker vurmaz. Çatalağaç Yaylası ise halkın sıhhatinin güzelliği ile bilinip, sıtma hastalığının olmadığı yerdir. Diğer bir yayla ise Fındıklı yaylası olup yılan, çıyan, akrep ve benzeri zehirli hayvanların olmadığı yayladır.” (III. cilt, s. 34).

Sinmez ve Aslı, *İç Anadolu Bölgesindeki Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı çalışmalarında Ülker yıldızı inancına ilişkin bazı veriler bulunmaktadır: “Hıdırellezin 18. gününde bir yıldızın ve haziran ayında Ülker yıldız kümesinin etkisiyle oluşan rüzgârın hayvanları hastalandırdığı, bu durumdan korunmak için hayvanların kuytu yerlerde saklandığı; hayvanların hareketlerinden, kuşların, kurbağanın, horozun ötüşünden çeşitli tecrübeler edinerek hava tahminlerinin yapıldığı; hayvan sayı ve hareketlerinin artmasının havanın ya da mevsimin nasıl olacağı konusunda insanlar için referans oluşturmaktadır” (2017, s. 2015).

Seyyahın Osmanlı Döneminden kayıt atına aldığı halk inanışları, bugün halen farklılaşmalarla birlikte varlığını sürdüren geleneklere kaynaklıkta edebilir. Payas’ın yaylalarından birisi de Solgani yaylasıdır. Solgani yaylasının çevresel özelliklerinden ve hastalıklardan ziyade, alanı “suç” açısından ele almıştır. Yaylada suç işlenmediği için herkesin eşyası ortalık yerde durur. Söz konusu mekânda hırsızlık, yol kesicilik ve eşkıyalık hiçbir zaman olmaz, eğer birisi başka birisinin eşyasına elini uzatsa eli kuruyup kalır, bu denenmiştir (III. cilt, s. 34). Seyyah, yaylanın bu denli güvenli ve suçtan arındırılmış olmasını Cüneyt Bağdadi hazretlerinin halifelerinden Solgani Sultanın burada mezarının olmasına bağlamaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî “zamanla diğer İslâm ulemasıyla açık bir çatışmaya girmekten kaçınmayı ve bunu sağlamak için tasavvufi sırları sûfi olmayanlardan saklamayı öğütleyen” sûfilîğin sahv ekolünün temsilcilerindendir (İzmirli, 2019, s. 148).

Cüzzam ya da miskin hastalığı seyahatnamede en çok ismi geçen hastalıklardan birisidir (Ertaş ve Eğnim, 2011, s. 893). Cüzzam/miskin hastalığının iyileştiği yer Sicin Yaylası’dır: “Cüzzam /miskin olanlar, burada Allah’ın emri ile altı ayda hayat suyu gibi sulardan içip sağlık bulurlar. Miskinin vücudu beyaz inci gibi olur, hayat ve can bulur” (III. cilt, s. 34). Sicin Yaylası’nın asıl önemi seyyaha göre peygamber nazargâhı olmasından gelmektedir. Kutsal bir alan olan Sicin yaylasını şu şekilde betimlenmektedir:

"Sicin Yaylası Hazret-i İsa Aleyhisselâm annesiyle birlikte Nablus'tan gelip oturdukları yer, bu yaylada mübarek bir ziyaret yeridir. Hazreti İsa'nın halifesi Şem'un Safâ hazretleri, Mısır'ın Behnisa şehrinden yola çıkarak bu yayladaki Hazret-i İsa makamını ziyarete gelmiştir. Makamı vardır. Doğru söylentiler vardır. Frenklerin tarihlerinden bu yaylada Hazret-i İsa ve Şem-un Safâ'nın yüksek makamları olduğunu okuyarak, İskenderun'dan kalabalık bir halde bu yaylalara pek çok insan gelip ziyarette bulunur ve temiz hava alır." (III. cilt, s. 34-35).

Sonuç olarak seyyah, Osmanlı dönemindeki hastalıkları "kendine has latif bir dil ile hiçbir şeyi gizlemeden tüm detaylarıyla anlatmıştır." (Ertaş ve Eğinim, 2011, s. 105). Bu hastalıkların yayların hem çevresel koşulları hem de kutsal kabul edilen kişi veya anlatılar ile nasıl iyileştirildiği ya da halkın hastalıktan nasıl korunduğu detaylıca verilmiştir.

6. Antakya'nın Kent Tarihi

Kentin Antakya olarak isimlendirmesi üzerine ayrıntılı bir ilgi veren seyyah, ismin son halini almasına kadar ki süreci aynı zamanda şehrin dinsel değişim sürecini de etkilediğini vurgulamaktadır. Seyyah Antakya adının menşei ve etimolojisi hakkında şunları aktarmaktadır:

"Eski şehirlerden olduğu için, her lisanda başka başka söylenir: Antakye, Antakya, Ayn-ı Taky, Antakiye ve Antekiye. En çok kullanılan Entakye ve Antakya adlarıdır. Bunların hepsi de şehrin kurucusunun adına nispetle Antiyohos kelimesinden bozmadır. Kıptiler ise buraya Ceberyân derler. Ceberyân, aslında kıpti lisanında Mısır bölgesinin adıdır. Tarihçiler bu şehre Dar-ı Hacim ya da Kayserler yeri derler. Kayserlerden Takyanos'un tahtı demek olan Antakyanos veya Antiyehos'dan bozularak Antakya olarak adlandırıldı." (III. cilt, s. 37-38).

Kentin tarihini anlatan seyyah, kuruluş tarihini geçmişte dinsel bir olayın da öncesine taşıyarak, ne kadar uzak bir geçmişte kurulduğunu ifade etmeye çalışmıştır. "Çok eski bir şehirdir. Nuh tufanından önce, kaleyi Sureyd adında bir hekim küçük bir yer olarak yaptırmıştır" (III. cilt, s. 38). Nuh Tufanı takriben günümüzden yedi bin yıl önce olmuştur (Nemutlu, 2013, s. 472). *Seyahatnâme'*de bazen ele alınan bir olay, asıl olayın çok ötesinde hatta ondan da daha uzakta hatırlanan ve tekrarlanan bir öge olabilir hatırlatılmaktadır (Bacqué-Grammont & Mayeur-Jaouen 2013, s.6) "Evlîyâ Çelebi'nin özellikle uzak geçmiş hikâyelerken sözlü gelenekteki efsanevi anlatıları izlediğini" bilinir (Özay, 2013, s. 125). Seyyahın kendisinin tanık olmadığı ve yüzyıllar öncesine ait bir dönemi anlatmaya çalışırken kullandığı yorumlar ve bilgiler ait olduğu dinsel kimliğin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin ilahi dini kabul etmeyenlerin cehennem azabı çekmesi, dinden sapma ve Allah'ın azabı gibi kavramları kendi düşünceleri ışığında ön plana çıkarmaktadır. Mekânın tarihini aynı zamanda kutsal kişilerin anılarına bağlayarak, iyi-kötü kavramını bu kişiler aracılığıyla ifade etmektedir. Hz. İdris, Yafes Aleyhisselam ve Hz. Süleyman bu bölgede bulunan kutsal kişilerdir. *Seyahatnâme'*sinde geçen dinî anlatıların kökenini anlamak için çocukluğunun geçtiği aile ve sosyal çevre dikkate alınmalıdır (Gemici, 2013, s. 42).

"Hazreti İdris zamanın da buranın halkı ilahi dini kabul etmediklerinden, cehennem azabı gibi şiddetli Semum ateşi ile yanarak yok oldular. Tufandan sonra Nuh'un oğlu Yafes Aleyhisselam bu yöreyi düzenleyip, burada yerleşti. Fakat yoldan saptıkları için bir kez daha Allah'ın azabına uğrayıp kahroldular. Hz. Süleyman zamanında burada bulunan şah isyan edince, şehir bir ordu ile basılıp hükümdar esir edildi." (III. cilt, s. 38).

Hz. Dâvûd'un oğlu olan Hz. Süleyman'ın soyu Hz. İbrâhîm'e dayanmaktadır (Atik, 2008, s. 72). Hz. Süleyman'dan sonra, kent Rum Kayserlerinden olan Takyanos'un eline

geçer. Kentin şimdiki ismi de seyyaha göre Takyanos'tan gelmektedir. Takyanos Rum kayserlerindedir ve hükümet merkezi Roma ve Antakya'dır (III. cilt, s. 38). Seyyahın kentin tarihini anlattığı bu dönemde Takyanos'un kişiliğini ön plana çıkarmıştır. Özellikle Hıristiyanlar üzerinde kurulan baskılar hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için önemli olan dinsel gelenekler ile örgütlenmiş Ashab-ı Kehf mitini, Takyanos'un bir inanç biçimi olan puta tapıcılığı ve "Hıristiyanları Mısır ve Şam da kırıp, kiliselerini yıktırıştır" (III. cilt, s. 38) diyerek kişisel bir değer yargısı olarak zulmetmeye bağlamıştır. Seyyahın verdiği bilgilere göre Takyanos döneminde İran'dan elde edilen ganimetler ile Antakya kalesini bir kat daha sağlamlaştırılmıştır. Kayserler dönemi Takyanos'un yirmi yıl krallığının ardından oğlunun da iki yıl kral olup ölmesiyle, Antakya da son bulmuştur (III. cilt, s. 38). Antakya'ya pek çok saldırılar olmasının yanında seyyaha göre sırayla Abbasi Halifesi Harun Reşid, Rumlar, Şam Hükümdarı, Frenkler, Mısır Sultanı Selahaddin, Çerkes Meliklerinden Sultan Gavri'nin yönetimi altına geçer (III. cilt, s. 39). Antakya'yı anlatırken kentin I. Selim'in Halep'i almasıyla İslamiyet ile yönetilme sürecine girdiğini, Halep Eyaleti'ne bağlı olduğu, Antakya valisinin Bıyıklı Mehmet Paşa, şehrin kadısının ise İskefserizade Rami Ali Efendi olduğunu sözlerine ekler (III. cilt, s. 40).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin XVII. Yüzyılına tanıklık eden Evliya Çelebi, güçlü bir imparatorluğun gözlemcisi, temsilcisi ve gezgini olarak ortaya çıkan bir insandır (Çapar, 2019, s. 70). Almanya'dan Mısır'a, Kafkaslardan Girit'e kadar Osmanlı topraklarını ve zaman zaman komşu ülkeleri gezmiştir. Evliya Çelebi'nin hem oryantalist hem de oksidentalit bakış açısını benimsediği söylenebilir (Çapar, 2019, s. 71) En genel ifade ile oryantalizm, "Doğu ile Batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrım üzerine kurulu bir düşünce biçimi" (Said, 1978, s. 4) olarak tanımlanabilir. Oksidentalizmin ise "Doğunun bakış açısıyla Batı ve Batılı hakkında bir algı oluşturmak ve fikir sahibi olmak olarak tanımlamak mümkündür." (Önal ve Baykal, 2011, s. 116). Evliya Çelebi'nin yaşadığı ortam, tanıklık ettiği olaylar, deneyim kazandığı kişiler ve eğitim süreci Doğu-Batı konusunda ikircikli bakış açısını ya da düşünme tarzını içselleştirmiştir. Ong, yazının var olması için sözlü anlatımın olması gerektiğini ancak, yazı olmadan da sözlü anlatımın var olduğunu belirtir (Ong, 2003, s. 20). Seyyah bu anlamda kullandığı yazılı kaynaklar dışında özellikle sözlü anlatımları yazıya geçirmiştir, diğer bir ifade ile somutlaştırılmıştır. Seyyahın yaşadığı dönemde sözlü kültürün baskın olduğu bir dönemdir. Seyyahatname Bourdieu'nun ifadesi ile habitus denilen alışkanlıkların, düşüncenin, eylemin hem soyut hem de somut olan yönlerinin bir toplamı olarak görülebilir. Osmanlılar döneminde farklı eyaletlere bağlı olan ve o zaman Hatay ismi kullanılmayan söz konusu alan, döneminde ticaretin ve kültürün hem Ortadoğu hem de Avrupa ile bulunduğu bir yerdedir. Dolayısıyla farklı kültürlerin kesişim noktasında olan güzergâh farklı ancak yine de yerelin dinamiklerine sahip olan habituslara neden olmuştur. Örneğin Payas'ın yaylalarına ilişkin verdiği bilgilerde "nomadik" bir toplum yapısından bahsettiği anlaşılmaktadır. Dört Yol, Payas, İskenderun, Belen, Antakya gibi büyük yerleşim yerlerinde kullanılan sağaltım yöntemleri, hastalıklardan korunma, yörede bilinen hastalıklara ilişkin bilgiler ve deneyimler notlarında yer almaktadır. Tarım ve hayvancılık, ticaret gibi iktisadi faaliyetlere geniş yer veren seyyah aynı zamanda etnik gruplar, inanç, kültür bağlamında kendisinin de ait olduğu kimliği merkeze alarak gözlemleri ile birlikte yorumları da bulunmaktadır. Seyyahın en ayrıntılı biçimde betimledikleri konular arasında mimari yapılar gelmektedir. Ev, kale, köprü, han gibi görece daha büyük ve gösterişli yapıların detayları somut olan şeylere dair bilgi ve gözleminin derinliğini ortaya koymasını mümkün kılmıştır. Sonuç olarak Evliya Çelebi örneğinde de olduğu gibi seyyahatname ve gezi yazıları bazen subjektif ve doğru olmayan bilgilere, abartı ve hayali imajlara, etnikmerkezci ve ötekileştirme gibi

özelliklere sahip olsalar da günümüz için geçmişe, bir döneme, bir bölgeye, bir topluma bir seyyahın notlarından bakmak gibidir.

Kaynakça

- Aksoy-Sheridan, R. A. (2011). Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi. *Millî Folklor*, 92, 41-52.
- Aksoy-Sheridan, R. A. (2013). *Sözlü ve Yazılı Kültür Alanları Arasında Eşiksel (Liminal) Bir Metin: Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi*. İstanbul: Evliyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları, Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları, 149-158.
- Altuntek, N. S. (2009). *Yerlinin Bakışı Etnografya Kuram ve Yöntem*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Anonymus (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler. *Turkish Studies*, 4, 912-995.
- Atay, T. (2017). Sosyal Antropolojide Yöntem ve Etik Sorunu: "Klasik Etnografiden Diyalojik Etnografiye Doğru". *Moment Dergi*, 4(1), 189-206.
- Atik, B. (2008). *Kral ve Peygamber Olarak Dâvûd (A.S.) ve Süleyman (A.S.) Kıssalarıyla Verilmek İstenen Mesajlar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Aydın, S. (2003). *Etnografya. Antropoloji Sözlüğü* (Emiroğlu, K. ve Aydın, S.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Aydın, S. (2011). Seyahatname'yi Bir Etnografya Metni gibi Okumak ya da İlk Etnologlardan Biri Olarak Evliya Çelebi, *Evlîya Çelebi*, (Ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 261-270.
- Bacqué-Grammont, J. L ve Mayeur-Jaouen, C. (2013). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Çeşitli Kaynakların Kavşak Noktası: Mısır'daki Kuşlar Dağı. *Evlîya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları, 1-8.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. California: Stanford University Press.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt. 1. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Burgess, R. G. (1984). In the Field an Introduction to Field Research (Contemporary Social Research Series). New York: Routledge.
- Çapar, M. (2019). The "Others" of Evliya Çelebi The Infidels, The Sinners, The Insects, and The People Nonsectarian In The Book Of Travels (Seyahatnâme). *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 65-89.
- Çetin, B. (2012). *Yayladan Kente Dönüşen Bir Yerleşme: Belen*. Hatay: Color Ofset Matbaacılık.
- Çetin, C. (2013). Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci. *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*. (Ed. H. Bahar vd.) Konya: Selçuk Üniversitesi, 443-465.
- Dankoff, R. (2002). Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı, *Türkler*, (Çev. Nasuh Uslu) Cilt. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 268-291.
- Dankoff, R. (2010). *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (Çev. Müfit Günay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1990). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ekici, M. (2013). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi. *Evlîya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yay. 27-37.

- Eroğlu Memiş, Ş. (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği. *Akademik Bakış*, 13(26), 267-298.
- Ertaş, M. E. ve Eğinim, K. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 83-108.
- Evliya Çelebi (Mehmet Zıllı Oğlu) (1984). *Tam Metin Seyahatname*, Cilt. 3-4, (Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş ve M. Çevik). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fabian, J. (1999). *Zaman ve Öteki Antropoloji Nesnesini Nasıl Oluşturur* (Çev. Selçuk Budak). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Geertz, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması* (Çev. Hakan Gür). Ankara: Dost Kitabevi.
- Gemici, N. (2013). Evliyâ Çelebi'nin Dinî Referanslarının Sözlü Kaynakları. *Evlüyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları, 37-61.
- Grgurinović, I. (2012). Anthropology and Travel: Practice and Text (Translation). *Stud. Ethnol. Croat.*, 24, 45-60.
- Gündüz, S. ve Reyhanoğlu, G. (2018). Kadim Kentin Kimliği Antakya Uzun Çarşı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 857-871.
- Harrison, K. A. (2014). Still Singing "Kiss My Ass" to a Wagner Melody: Anténor Firmin, Bronislaw Malinowski, and the Establishment of Twentieth Century Ethnography by Anthony Kwame Harrison. *The Journal of Pan African Studies*, 7(2), 89-107.
- Hüseynov, R. (2013). Salnamecilik ve Seyahatnâmecilikte Ozan Tipi: Evliyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yay. 61-71.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 11, s. 529-533). İstanbul: TDV Yayınları.
- İstek, E. (2020). Seyyahların Gözüyle Antakya Şehri (10-19. Yüzyıllar Arası). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 227-246.
- İzmirli, B. (2019). Tasavvuf Terimlerini Anlamada Semantik Yöntem ve Din Diliyle İlişkisi. *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim" 10-12 Ekim 2019 Eskişehir*. (Edl. Y. Araz, S. Yavuz ve B. Çakan), Tebliğler Kitabı, 144-155.
- Kalaycı, İ. (2020). *İskenderun ve Limanı (1832-1914): Halep İngiliz Konsolosluk Raporları Işığında*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Kalaycı, İ. ve Kuşçi, A. (2021). From Theory to Discussion Orientalism and History From Past to Present. *Handbook of Research on Contemporary Approaches to Orientalism in Media and Beyond*, (Edl.: Işıl Tombul ve Gülşah Sarı), Pennsylvania: IGI Global Publisher of Timely Knowledge, 920-938.
- Kartarı, A. (2017). Nitel Düşünce ve Etnografi: Etnografik Yönteme Düşünsel Bir Yaklaşım. *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 4(1), 207-220.
- Kolerkılıç, E. (1958). *Osmanlı İmparatorluğunda Para*. Ankara: Doğu Ltd. Şirket Matbaası.
- Kolutek, M. ve Kalaycı, İ. (2019). Salnamelere Göre Antakya Kazası'nda Eğitim (H. 1316-1326/ M. 1898-1908). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 357-368.
- Löschburg, W. (1998). *Seyahatin Kültür Tarihi*. (Çev. Jasmin Traub). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları

- Nahya, Z. N. ve Harmanşah, R. (2017). 'Etnografik Hikâyeler'in Hikâyesi ve Ötesi: Alan Deneyimini Paylaşmak Üzerine Bazı İlave Düşünceler. *Moment Dergi*, 4(1), 258-270.
- Nemutlu, D. (2013). Dinler ve Diller Üzerine Bir Gezinti. *Turkish Studies*, 8(10), 469-476.
- Oğuz, Ö. (2013). Bir Sözlü Anlatım Tekniği Olarak Evliyâ Çelebi'nin Arasözleri. *Evlîyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları.
- Okumuş, E. (2014). Evliya Çelebinin Seyahatnâme'sin de Veysel Karani. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31), 199-206.
- Ong, W.J. (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Önal, H., ve Baykal, K. C. (2011). Klasik Oryantalizm, Yeni Oryantalizm ve Oksidentalizm Söylemi Ekseninde Sinemada Değişen "Ben" ve "Öteki" Algısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 3(3), 107-128.
- Özay, Y. (2011). Seyahatname'de "Acayibü Garayib", Evliya Çelebi. (Ed. N. Tezcan ve S. Tezcan). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özbaran, S. (2017). *Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Özbudun, S. ve Uysal, G. (2012). *50 Soruda Antropoloji*. İstanbul: 7 Renk Basım ve Yayın Filmcilik Ltd. Şti.
- Özdemir, N. (2013). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları. *Evlîyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*. İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları, 149-159.
- Özkan, S. H. (2017). Seyyahların Piri Evliyâ Çelebi: Seyahat mı? Şefaât mı?. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 25-35.
- Öztan, E. (2013). Dorothy Smith'in Sosyal Bilim Yaklaşımı ve Kurumsal Etnografya. *Sosyoloji Konferansları*, 48(2013-2), 35-56.
- Said, E. (1978) *Orientalism*. New York: Vintage Books, 8(10), 469-476.
- Sinmez, Ç. Ç. ve Aslım, G. (2017). İç Anadolu Bölgesindeki Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilgi*, 81, 205-232.
- Şakiroğlu, M. H. (1996). Frenk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 13, s. 197-199). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tezcan, N. (2009). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında. *Osmanlı Araştırmaları*, 34(34), 203-230.
- Thornton, T. (2015). *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)* (Çev. Ercan Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tuncel, M. (1980). İskenderun. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, s. 580-582). İstanbul: TDV Yayınları.
- Üççam Karagel, D. (2018a). *Hatay İli Yerleşme Coğrafyası-I Yerleşmelerin Kuruluşu, Gelişmesi ve İdari Coğrafya Özellikleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Üççam Karagel, D. (2018b). *Hatay İli Yerleşme Coğrafyası-II Yerleşme Tipleri, Dağılışı ve Meskenler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Ünal, M. A. (2012). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.